

Liberalizam između terora slobode i terora jednakosti

DAVOR RODIN*

Sažetak

Autor analizira ambivalentnost liberalizma glede političkih i ekonomskih sloboda. Dok su klasični liberali zastupali slobodu pojedinca nasuprot aristokratskoj državi, moderni se liberali zalažu za kontroliranu vladavinu većine putem države i prava. Kako je njihova prvotna ideja o slobodi privatnog vlasništva u praksi bila temelj za stvaranje neograničenog bogatstva, oni teže njenoj korekciji ograničavanjem vlasništva od strane države, što bi prema njihovom mišljenju dovelo do srednjeg oblika vlasništva. Međutim, zalaganje za srednje vlasništvo i srednju državu ne daje dostatni izborni uspjeh, pa se liberali priklanjaju konzervativnoj ideji zaštite općeg dobra od furije privatnih interesa. Današnja marginalizacija liberalnih stranaka ne ometa prodor liberalnih ideja u sve demokratske stranke. Liberalizam je otud sve više kulturna tekovina, a sve manje realna politička opcija.

"Ponajprije moraš shvatiti da je moć kolektivna. Pojedinac ima moć samo u onoj mjeri u kojoj prestaje biti pojedinac. Ti znaš stranačku parolu: 'Sloboda je ropstvo'. Je li ti kada palo na pamet da se parola može obrnuti? Ropstvo je sloboda. Sam i slobodan čovjek je uvijek poražen. Tako mora biti jer svako je ljudsko biće osuđeno na smrt i to je njegov najveći nedostatak. Ali ako on uspije ostvariti potpuno podčinjavanje, ako uspije uteći od svog identiteta, ako se uspije stopiti s partijom tako da je on partija, tada je on besmrtni i svemoćan".

Orwell, 1984., str. 267

Liberalizam kao duhovni i politički pokret vezan historijski uz prosvjetiteljstvo, danas je stvar sveučilišne politološke nastave. Kao posebna filozofija slobode, praktički se slomio upravo na pojmu slobode. Pojam slobode nije moguće konzistentno zastupati jer pođe li se od neprijeporne autonomije pojedinca kao nesvodivo slobodne osobe, tada se zapada u moralizaciju politike kao jedinu branu protiv neograničene zloupotrebe slobode od strane pojedinca. Moral se u tom slučaju pretvara u unutrašnjeg žandara koji ima zadatak držati na uzdi slobodnog pojedinca i spriječiti njegovo ugrožavanje slobode drugih. Postanu

* Davor Rodin, redovni profesor Fakulteta političkih znanosti u Zagrebu na predmetu Metode društvenih znanosti, Teorijsko-politički odsjek.

li određene moralne vrline i određene tehnike samoograničavanja slobode sredstvo političke homogenizacije, tada nastupa moralizacija politike kakvu nalazimo u jakobinskoj praksi, a naročito jasno u Fichteovoj filozofiji. Ako se pak, umjesto moralnog ograničavanja slobode, za žandara odredi sloboda sama, kao u Hegela, tada se država kao ideja slobode postavlja iznad konkretne slobode pojedinca i to tako visoko da na posljeticu sloboda pojedinca u potpunosti iščezava.¹

Filozofske koncepcije liberalizma su, naravno, odreda predrevolucionarne. Sve što se u zapadnom svijetu dogodilo nakon velikih građanskih revolucija, imalo je drugačiji tok. Ponajprije, prosvjetiteljske teorije liberalizma nastale su u radionicama slobodnih mislilaca koji se nisu ni mogli, a ponekad ni htjeli osvrtni na političku zbilju. Veliki sistemi slobode mogli su biti konzistentni samo pod uvjetom isključenja političke zbilje kao žrtvenog jarca svake konzekventne teorije. To gore po činjenice ako nisu u skladu s idejama. Iznimku u tom pogledu čini svakako A. Tocqueville, veliki politički putopisac koji je u tuđoj zemlji mogao djelovati kao slobodni prorok. Oslobođen straha da ideju slobode aplicira na neslobodno društvo i državu, on je umjesto da traži bilo kakvu vezu između ideje slobode i realne slobode, naprosto opisivao funkcioniranje realne slobode i tako sasvim konkretno, u svom prijepisu američke demokracije, dočarao njezine užase. Tocqueville je 1835. godine shvatio narodni suverenitet ozbiljno: "Bit demokracije je apsolutna suverenost većine kojoj se ništa ne može oduprijeti...". Time je demokracija imenovana za najvećeg protivnika liberalizma. Da li to znači da stojimo pred pitanjem: ili demokracija ili liberalizam? Robert Dahl smatra da je Tocqueville predložio soluciju koja izbjegava ovu dilemu.² Ona se može izbjeći posredstvom pravnog ograničenja volje većine. Volja većine koja je identična s pojmom demokracije predstavlja model ovlaštenja u posezanje za slobodom drugih, naravno, ne samo za slobodom već i za vlasništvom. Demokratska većina ne ograničava samo svoju slobodu, već zadire i u moje vlasništvo koje mi dodjeljuje, oduzima ili ograničava, pa je s tog stajališta i privatno vlasništvo lišeno svog prirodopravnog uporišta. Demokratska većina starija je od prava vlasništva. Tocqueville predlaže da se volja većine pravno ograniči pravima pojedinca i jednostavno zaključuje: "Svaki građanin mora biti u posjedu svojih prava, ili se prava nikome ne mogu jamčiti". Iako postoji teorijska mogućnost da se neki demos demokratski izjasni protiv prava manjine i da je liši političkih sloboda kao i još radikalnija mogućnost da neki demos većinom glasova suspendira demokratsku vladavinu u ime nekog nedemokratskog režima, Dahl smatra da je konzekvencija Tocquevilleova koncepta ipak *ravnoteža* između slobode i jednakosti. Nakon što je upozorio na opasnosti koje slobodi pojedinca prijete od demokracije i samovolje većine, Tocqueville upozorava i na opasnost od jednakosti. Pri kraju svoje druge knjige, kako sam kaže, ne mijenjajući svoja prijašnja uvjerenja, otkriva nešto neopisivo novo na objektu promatranja. Otkriće je toliko neočekivano da Tocqueville nije u stanju doći do definicije novog uvida. "... stare riječi despotizam i tiranija nisu prikladne:

¹ Usporedi Werner Becker, "Kant, Hegel, Heller i ambivalentni ustav slobode", *Politička misao*, br. 4, 1993.

² Robert A. Dahl, *A Preface to Economic Democracy*, University of California Press, Berkeley, Los Angeles, 1985., str. 35.

stvar je nova i kako je ne mogu imenovati, moram je ograničiti. Ako su svi ljudi jednaki pred zakonom, jednaki u svojoj imovini, jednaki u svojoj slobodi, tada oni više jedni druge ne trebaju. Nad ovim ljudskim sojem stoji neizmijerna pokroviteljska moć koja preuzima na sebe osiguravanje njihove dobrobiti te bdije nad njihovim usudom. Ta moć je apsolutna, precizna, točna, pronicljiva i blaga. Ona bi nalikovala autoritetu roditelja koji priprema čovjeka za čovječnost, ali ona ima suprotni zadatak da čovjeka održava u vječnom djetinjstvu. Ona je posve zadovoljna ako su ljudi radosni. Opskrbljeni svime što im treba oni i ne misle ni na što drugo nego na radost. Ta moć dokazuje da je svako individualno ljudsko slobodno djelovanje sve rjeđe i sve nekorisnije. Ona omeđuje volju na sve uži prostor i postupno lišava čovjeka svakog oslonca na samoga sebe. Načelo jednakosti pripremlilo je čovjeka na sve to. To je načelo predodredilo čovjeka da izdrži to načelo, dapače da ga promatra kao blagodat. Nakon što je država tako uspješno obuhvatila svakog člana zajednice svojim moćnim zagrljajem i oblikovala po svojoj volji, najviša moć proteže svoju ruku na cijelu zajednicu ... Ona prekriva površinu društva s mrežom malih složenih pravila, preciznih i jednoličnih, pa se ni najoriginalniji i najenergичniji karakteri ne mogu uzdići nad gomilom. Ljudska volja nije slomljena već omekšana, sputana i vođena. Ljudi se ne potiču, već ograničavaju. Ta moć ne razara već štiti egzistenciju. Ona ne tiranizira već iznuruje, gasi, zatupljuje narod dok svaki narod ne svede na stado uplašanih, marljivih životinja kojima je vlast pastir”.³

Križ što ga nosi socijalni liberalizam time je posve očigledan. Demokracija kao novovjekovni oblik narodnog suvereniteta i njeno većinsko načelo može se obuzdati u svojoj neograničenoj slobodi jedino određenom dozom socijalne, ekonomske i političke jednakosti. Međutim, pokazuje se da jednakost, koja je tako bitna za demokraciju, ugrožava slobodu.⁴ Neposredna plebiscitarna (populistička) volja većine ograničena je, naravno, državnim pravom, ali kako pokazuje Tocqueville državno pravo koje se brine za jednakost građana pod okriljem zakona, pretvara građane u “stado marljivih i uplašanih životinja”. Kako se pokazuje, ideja slobode ne može se konzistentno zastupati, jer ona stoji u flagrantnoj opreci s idejom pravednosti i jednakosti. U toj ambivalenciji i nesumjerljivosti jednakosti i slobode liberali su sve do u naše dane stajali na strani jednakosti. Mirne su duše 1977. godine prepustili otetog industrijalca Schleyera njegovoj sudbini kako bi se udovoljilo instituciji prava i pravne države i to uz blagoslov liberalnog ministra unutrašnjih poslova. Michael Greven podkrepljuje ovo liberalno žrtvovanje slobode pojedinca interesima pravne države citirajući Horkheimera: “Žrtva može biti racionalna kad postaje nužno da se brani državna moć koja je jedina sposobna garantirati egzistencije onih čije žrtve zahtijeva”.⁵

Stari su se predrevolucionarni liberali nadmetali u konzistentnom interpretiranju pojma i prakse slobode. Kada je ona praktičku nastupila, oni su ustuknuli. Počeli su se zalagati za slobodi oprečno načelo jednakosti. Svugdje

³ A. Tocqueville, *Democracy in America*, New York, 1961., Schocken Books, dio 2, str. 380-81.

⁴ Robert Dahl, *ibidem*, str. 35.

⁵ Michael Th. Greven, “Liberalismus ohne Interesse des Bourgeois?”, u: *Frankfurter Schule und Liberalismus*, Hansen, Baden-Baden, 1981., str. 90.

verbalno stoje uz pojedinca, narodnu, religijsku ili kakvu drugu manjinu. Zaštitu od slobode većine traže u pravnoj ustavnoj državi koja opet ne bi trebala pretjerivati u pravdnosti i jednakosti pred zakonom jer bi to dovelo do već predočene slike stada. Pretjerana zaštita pojedinca od strane države ojačala bi državu i pretvorila je u novog tirana, stoga ni prejaka država nije poželjna. Poželjna je srednja država. Tako stoje stvari u opće poznatim klišejima na političkom planu. Sloboda i jednakost su dva oprečna načela. Pitanje, koje je od njih fundamentalnije, razdiralo je stare liberale. Jedni su mislili da je sloboda prirodopravno dublje fundirana, a drugi opet da su svi ljudi u biti jednaki te da je jednakost ljudi dublja od slobode. Naravno, ni sloboda ni jednakost ne mogu se konzistentno zastupati. Potrebna je sredina. Kakva je sredina moguća između dviju nesumjerljivih veličina? Mi odgovaramo proceduralna. Ostaje pitanje što je to procedura, a odgovor na to pitanje vodi u komplikacije modernih teorija društva.⁶ Slične poteškoće zadesile su liberale i u području koje možemo označiti odnosom između demokracije, političke jednakosti i ekonomske slobode.

Ako je pravo na privatno vlasništvo jednako fundamentalno kao i pravo na slobodu, tj. ako su sloboda i vlasništvo jednako fundamentalna i u biti identična prirodna prava, onda na tlu takozvane ekonomske demokracije vladaju iste antinomije kao i u domeni politike. Sloboda vlasništva mora biti ograničena jednako kao i politička sloboda jer u protivnom prijati tiranija onih koji imaju sve nad onima koji imaju premalo ili ništa. I u toj oblasti vlasništva socijalni liberali će se zalagati za srednje vlasništvo: ni preveliko ni premalo. Naravno, treba izvršiti izvjesne diferencijacije u pojmu vlasništva: jedno su ekonomske slobode u smislu slobodnog odlučivanja o načinu privređivanja, drugo je neotuđivo pravo privatnog vlasništva na svoj rad, na svoju zemlju i svaku drugu nekretninu, i treće je vlasništvo nad kapitalom (economic enterprise) kao organiziranim socijalnim sustavom proizvodnje. Ovi oblici vlasništva egzistiraju paralelno, svaki ima svoju funkciju i svi stoje u odnosu prema političkim slobodama i nisu od njih nezavisni. Poduzetničke slobode i pravo vlasništva zemlje, rada i sredstava su svim političkim snagama unutar demokratske ustavne države nesporni. Sporno je upravljanje kapitalom, jer kapital je socijalna sveza poslodavaca i posloprimalaca koji imaju svoja korporativna udruženja i koji se unutar te socijalne sveze međusobno ugovorno povezuju i pogađaju. Godine 1971. njemački su liberali na svom kongresu u Freiburgu učinili povijesni zaokret proširivši svoj politički orijentirani liberalizam i na ekonomsko područje. U Freiburškim tezama liberali su se založili za nastavak revolucije iz 1789., zahtijevajući da se demokratizacija države proširi u demokratizaciju društva. Tako se rada jasno određeni socijalni liberalizam u Njemačkoj, ali imamo li u vidu radove Roberta Dahla, i u Americi: "... sloboda i sreća čovjeka nisu za socijalne liberale samo stvar zakonski osiguranih prava slobode i ljudskih prava, nego stvar društveno ispunjenih sloboda i prava. Prava i slobode nisu samo formalne garancije građana naspram države, nego i socijalne šanse u svakodnevnoj društvenoj zbilji".⁷ Vlasništvo ograničava slobode drugih, stoga četvrta teza Freiburškog programa glasi: "Pravo pojedinca na slobodno raspolaganje svojim vlasništvom ... mora stoga biti ograničeno tamo gdje bi vodilo

⁶ Niklas Luhmann, *Legitimation durch Verfahren*, Suhrkamp Verlag, Frankfurt/M., 2. izdanje, 1989.

⁷ M. Greven, *ibidem*, str. 85.

do neprimjerenih i nesrazmjernih ograničavanja slobode drugih ili do ograničenja dobrobiti zajednice ... Tamo gdje vlasništvo nad sredstvima za proizvodnju dovodi do vladavine nad ljudima, preporučuje se njegova demokratska kontrola posredstvom suodlučivanja". Na drugoj strani oceana Robert Dahl čita Josipa Obradovića i Eugena Pusića i njihove analize samoupravljanja kako bi se također založio za ekonomsku demokraciju nasuprot isključivo političke. Ovim reformama nastoje liberali pravnu državu uzdignuti ili proširiti do socijalne države.

U raskoraku ekonomske i političke demokracije liberali su uvijek zastupali srednju liniju. Zahtjev za pravnom kontrolom volje većine vodio je u srednju, ni jaku ni slabu državu; zahtjev za pravnom kontrolom slobode vlasništva vodio je u pravnu i partnersku kontrolu vlasništva, dakle, u srednje, ni veliko ni malo vlasništvo nad kapitalom. S druge strane, liberali nisu nikada upadali u krajnosti, niti zastupali kraj države, ili kraj kapitalizma kako im prigovaraju zdesna. U kriznim situacijama, kada demokratska većina poseže za tuđim političkim pravima i vlasništvom, oni isto tako nisu bili na strani reakcije i fašizma, kako im prigovaraju s komunističke ljevice, ili autori poput Horkheimera. I pored velikih kriza nakon drugog svjetskog rata kao i nakon sloma komunizma, oni ne uspijevaju zaustaviti proces svoje marginalizacije koju prikrivaju kritikama izbornog sustava. U čemu je stvar? Liberali se očigledno nisu uklopili u veliki, još ni izdaleka strukturalno i znanstveno osvjetljeni trokut moderne vladavine kojeg sačinjavaju: jaki i razgranati statički državno-administrativni aparat, političke stranke i velike međunarodne privatne korporacije. Oni su postupno gubili moć da interesno homogeniziraju svoje biračko tijelo koje više ne razumije što je to srednje vlasništvo, a što srednja država u uvjetima velikih međunarodnih kapitala i velikih državnih saveza kakvi su Europska unija i NAFTA na američkom kontinentu. Suvremeno inzistiranje na pravima pojedinaca u odnosu prema državi i privatnom kapitalu izgubilo je svoju privlačnu snagu, jer se pokazalo da je danas inzistiranje na ljudskim pravima, za razliku od davne 1789., ipak samo propaganda protiv komunističkog i fašističkog kršenja ljudskih i manjinskih prava, a u pozitivnom smislu zahtjev za uspostavom slobodnog tržišta kapitala u zemljama gdje ga još nema. Nakon gubitka iluzija u mogućnost jake *interesne homogenizacije* biračkog tijela, liberali su te ključne 1971. godine u Freiburgu konačno otvorili put prema *idejnoj homogenizaciji* svog biračkog tijela odvojivši interese od ideja. To se dogodilo u onom trenutku kada su i liberali osvijestili da za svoje posebne manjinske interese moraju pridobiti većinu. Ovo odvajanje ideja od interesa također je problematično, ponajprije jer stranku zavodi na klizak teren manipulacije biračkim tijelom, a zatim jer živi socijalni, ekonomski i politički demokratski procesi uvijek prije ili poslije sebe ovlašćuju za otvoreno ili prikriveno posizanje u tuđe vlasništvo i tuđe političke slobode. Stoga se ne može staviti križ na buduću i uvijek nove interesne konflikte koje proizvodi moderna ekonomija permanentnog rasta i moderna strategija održavanja političke stabilnosti pomoću otvorenih političkih procesa.

Postavlja se konačno pitanje, ne pogadaju li iste opasnosti socijalističke i narodne demokratske partije, a ne samo liberale. Rasulo talijanskih demokršćana o tome bjelodano svjedoči. Pobjeda Berlusconi na talijanskim izborima dokazuje da je na Zapadu otvoren proces novog zadiranja u tuđa vlasništva i slobode kako bi se otvorili procesi rasta ekonomije pomoću političkih promjena ustava. Biračko je tijelo postalo spremno za promjenu *statusa quo*. Unutar suvremene političke klase, u koju Klaus von Beyme ubraja sve demokratske partije,

marginaliziraju se uvijek one grupacije koje gube kontakt s predinstitucionalnim političkim i ekonomskim procesima i tako, prema W. Beckeru, gube sposobnost da pridobiju većinu za interese manjine⁸ jer ne znaju što manjina hoće. Berlusconijev medijski podgrižani *populizam odozgo* uspio je podgrižati *populizam odozdo* samo zato jer su birači osjetili da se na stari način Italijom više ne može vladati. Naslutivši mogući kaos, oni su se bez velikih analiza odlučili za promjene. Strukturalna bi analiza trebala pokazati što znači *nemogućnost političkog vladanja* i kako ona nastupa, neprimjetno kao što se plima približava lukobranu. I bez te analize može se reći: političke snage koje nisu u stanju osjetiti neinstitucionalizirano bilo interesa unutar velikog trokuta državne administracije, političkih stranaka i velikog pa i međunarodno organiziranog kapitala, osuđene su na marginalizaciju. Samo biračko tijelo u pluralističkom liberalno-demokratskom poretku nije u stanju proizvesti na izborima velike promjene jer je trenutno *populizmu odozdo* privotren puni pristup političkoj agitaciji svim sredstvima. Politička klasa, kako to izuzetno primjećuje Beyme,⁹ mora u demokratsko-liberalnim poretcima biti rastavljena od narodnog suverena da bi imala prostor za igru. Ti se razmaci između naroda i stranaka dijelom zatiču, a dijelom proizvode, ali ni jedna demokratska stranka ne teži identifikaciji s narodom jer ta totalitarna demokracija masa tek je nedavno sišla s pozornice. U tim političkim uvjetima u kojima se stranke po vlastitoj odluci ne mogu osloniti samo na narodnu volju već i na velike nacionalne i međunarodne ekonomske, političke pa i religijske centre moći, liberali su ostali bez strategije kojom bi mogli senzibilizirati i te centre moćnih manjina i biračko tijelo kao krilo demokratske većine. U skladu s tim dijagnozama ostaju izloženi borbi za opstanak na margini bilo kakvog izbornog sustava. S druge strane, liberalizam ni kao ideja ni kao politički pokret i stranka, ne može propasti kako god sloboda bila idejno i interesno usitnjavana, jer nasuprot svim načelima homogenizacije političkog tijela, sloboda pojedinca i manjina ne može se ni demokratski ni socijalno nivelirati. U tome leži i bitni, a danas posebno aktuelni paradoks i liberalizma i demokracije. Lijeva i desna opasnost po liberalnu demokraciju nastupa uvijek onda kada se iz bilo kojeg razloga potisne liberalna sastavnica demokracije. Kada manjine ne mogu sa svojim zahtjevima i interesima prodrjeti kroz složenu mrežu demokratskih institucija, mogu pribjeći medijskoj i svakoj drugoj direktnoj agitaciji i tako u kriznim situacijama pribaviti plebiscitarnu većinu i uspostaviti, nasuprot parlamentarnoj demokraciji, vladavinu institucionalno nekontrolirane manjine. Manjine, ne samo one s dna već i s vrha socijalne ljestvice, spontano se odupiru kako demokratskom tako i imovinskom i pravnom izjednačavanju ali njih se može zadovoljiti isključivo brigom da se kao manjine osjećaju sigurnim i izjednačenim sa demokratskom većinom. Taj paradoks slobode, njena ambivalentnost prema kojoj sloboda ugrožava poredak i kad je na strani većine i kad je na strani manjine, čini liberalnu demokraciju najtežim političkim poretkom. Prema Werneru Beckeru, đavolji kotao u kojem se zakuhava prijetnja liberalnoj demokraciji nije danas više socijalna *bijeda*, već socijalna *zavist* ili jal.¹⁰

⁸ Usporedi: Werner Becker, *Elemente der Demokratie*, Reckal, 1985., str. 38.

⁹ Klaus von Beyme, *Die politische Klasse im Parteienstaat*, Suhrkamp, Frankfurt/M., 1989.

¹⁰ Werner Becker, *ibidem*, str. 44.

Davor Rodin

*LIBERALISM BETWEEN THE TERROR OF FREEDOM AND
THE TERROR OF EQUALITY*

Summary

The author analyses the ambivalence of liberalism regarding political and economic freedoms. While classical liberals advocated individual freedom versus aristocratic state, modern liberals advocate the controlled rule of the majority by means of the state and the law. Since their original idea of the freedom of private ownership led to the creation of boundless wealth, they have sought ways of limiting state ownership and establishing an intermediate category of ownership. However, the advocacy of intermediate ownership and intermediate state does not suffice for a success at the polls, so liberals have adopted the conservative concept of the protection of public good from the fury of private interests. Today's marginalization of liberal parties has not prevented liberal ideas to penetrate into the programmes of all democratic parties. Hence, liberalism has become more of a cultural achievement and less of a viable political option.